

Orhun Yazıtları'ndaki Biliş Fiillerinin İstem Verileri Işığında İncelenmesi

An Examination of Cognition Verbs in the Light of Valency Data in Orkhon Inscriptions

Utku Işık

Dr. Öğr. Üyesi, Millî Savunma Üniversitesi

Kara Harp Okulu Dekanlığı, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/Türkiye

e-posta utkuisik@kho.msu.edu.tr

orcid 0000-0003-0445-052X

doi 10.54316/dilarastirmalari.1412269

Atıf

Citation

Işık, Utku (2024).
Orhun Yazıtları'ndaki Biliş
Fiillerinin İstem Verileri
Işığında İncelenmesi. *Dil
Araştırmaları*, 34: 99-118.

Başvuru

Submitted

30.12.2023

Revizyon

Revised

28.02.2024

Kabul

Accepted

15.04.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Mental fiillerle ilgili yapılan çalışmalarda genel itibarıyla zihinsel sürecin duyu - biliş -değerlendirme aşamalarından oluştuğu görülmektedir. Duyu fiilleri dış dünyadaki uyarıcıların zihne yönlendirilmesini ifade ederken biliş fiilleri bunların algılanması, önceki verilerle karşılaştırılması, muhafaza edilmesi ve üzerinde analiz yapılması gibi zihinsel aktivitelere, değerlendirme fiilleri ise son aşamada süreçle ilgili aşamaların ifade edilmesine dayanır.

Çalışmada Orhun Yazıtları'nda geçen veri girişi ve çıkışı sağlandığı ilk ve son aşama haricinde kavramların işlendiği aşama olan biliş evresine ait *bil-*, *kör-*, *ö-* ve *sakın-* fiilleri ele alınmıştır. Bu biliş fiillerinin arasındaki farklar ve zihinsel süreç içerisindeki konumları, bağlam içerisindeki semantik işlevleri göz önünde bulundurularak ve istem dil bilgisine ait verilerden yararlanılarak değerlendirilmiştir. Öncelikle sözcüklerin istem değerleri ve istem formüllerine ait örnek parçalar sunulmuş ardından sözcüğün biliş sürecindeki konumu hakkında ipucu veren bilgi ve yorumlara yer verilmiş ardından birbirleri ile ilişkileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Fiillerin istem dil bilgisi açısından karşılaştırılmasında zorunlu istem olan unsurlar ve somuttan soyuta geçişteki pozisyonları ön plana alınmıştır. Sonuç olarak bu fiillerin semantik ve istem dil bilgisi açısından ayrımları ortaya konarak bilişsel süreç içerisinde karşıladıkları aşamalar bir tablo hâlinde sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orhun Yazıtları, İstem, Mental Fiiller, Biliş Fiilleri

ABSTRACT

In studies related to mental verbs, it is generally observed that the mental process consists of sensory-cognitive-speech act stages. Sensory verbs refer to the directing of stimuli from the external world to the mind. In contrast cognitive verbs involve mental activities such as perceiving, comparing with previous data, retaining, and analyzing them. Speech act verbs, on the other hand, are based on expressing the stages of the process in the final phase.

In this study, *bil-*, *kör-*, *ö-* and *sakın-* verbs in Orkhun Inscriptions belonging to the cognitive stage, which is the stage where concepts are processed, except for the initial and final stages that ensure data input and output, are examined. The differences between these cognitive verbs and their positions within the mental process are evaluated, considering their semantic functions within the context and utilizing data from the valency grammar. Firstly, sample fragments related to valency values and formulas of words are presented. Then clues and comments about the position of the word in the cognitive process are provided, and their relationships with other cognitive verbs are attempted to be revealed. In comparing verbs in terms of valency grammar, core arguments and their positions in the transition from concrete to abstract are emphasized. As a result, the distinctions of these verbs in terms of semantics and structural grammar are highlighted, and the stages they cover in the cognitive process are presented in a table format.

Keywords: Orkhun Inscriptions, Valency, Mental Verbs, Cognition Verbs

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: Valency carries many linguistic clues about the roles of words in syntactic structures and how they shape syntax. Additionally, due to the conceptual boundaries and characteristics of words, they also contain a lot of semantic data. Especially, it will be useful to benefit from valency data about limitations, execution forms, and categories of mental process of mental verbs that do not correspond to concrete actions during the realization of the action. Mental verbs are generally categorized into three: those related to providing data to the mind, those related to perceiving and processing data, and those related to expressing data. Among these, the cognitive processing stage, where data is processed in the mind, is also divided into categories. Valency data on cognitive actions posed by verbs allows us to make some inferences about which cognitive categories verbs belongs to.

Research Problem: Although mental verbs and valency in Old Turkic texts have been discussed in various studies, there is no study evaluating cognition verbs in the Orkhon Inscriptions from the perspective of valency linguistics. There are few studies that evaluate mental verbs using valency data from any period of Turkish. Examples of such studies include the works of Melek Erdem (2011), Ünver Özdoğan and Karacan (2021), Kuyma (2023), and Sarı (2019). Additionally, there is a need for the creation of valency dictionaries, especially for Old Turkic, generally for Turkish. Besli (2019) has addressed some lexical entries for the valency dictionary studies of Old Turkic verbs, and Uzunkaya (2020) has prepared a valency dictionary by examining three texts in Old Uyghur Turkish. Valency dictionary studies covering present-day Turkish, contemporary Turkish dialects, or historical periods of Turkic are still lacking. This study aims to compare the cognitive verbs found in the Orkhon

Inscriptions from the perspectives of valency linguistics and semantics, determine their counterparts in cognitive processes, and contribute to the valency dictionary of Old Turkic.

Scope: Firstly, “mental verb” and “valency” concepts are explained in this study, and the examination section is limited to the Orkhon Inscriptions. Among the mental verbs in the texts, the focus is on cognitive verbs that express the least connection of the mental process with the external world. During the examination, it was observed that the verb *kör-* could be evaluated both as sensory and cognitive verb. Therefore, as an exception, the verb *kör-* was also examined as a sensory verb besides being a cognitive verb.

Methodology: Primarily, theoretical information was provided based on the literature regarding mental verbs and valency linguistics. Then, using the information from these two linguistics areas, cognitive verbs in Orkhon Turkic were identified, and valency data were presented in terms of the sentences they occur in and the context. Sample passages showing the valency values and formulas of words were presented, and clues and comments regarding the position of the word in the cognitive process were provided. When comparing the verbs, core arguments and their positions in the transition from concrete to abstract were highlighted. These verbs were attempted to be presented in a table form by demonstrating their differences in semantic and valency grammar aspects and the categories they belong to.

Results: In this study, some semantic and syntactic findings were reached regarding the verbs *bil-*, *kör-*, *ö-*, and *sakın-* that express cognitive processes in the Orkhon Turkic texts, and these verbs were attempted to be classified within cognitive process categories by comparing them with each other. When the sentences containing the verb *bil-* in the Orkhon Inscriptions are considered, it is seen that the verb either takes an object as an core argument or takes an adverb without an object. The use of the verb with an obligatory object and the meanings “to notice, to recognize”, “to have knowledge” and “to learn, to remember” in the texts suggest that it should belong to the recognition - remembering - understanding categories within cognitive categories. Similarly, it is seen that the verb *ö-*, which existed until the 11th century within the historical periods of Turkic - although *bil-* has survived until today - is used in meanings such as “to think”, “to understand” and “to remember” similar to the verb *bil-* and it increases the possibility that the verb *bil-* replaced the verb *ö-* from the Köktürk period onwards. Because these two verbs have almost same valency data and are in common cognitive categories as of the Köktürk Period. The transitive and intransitive valency formulas of the verb *kör-* also bring about a differentiation in meaning. Therefore, while the verb *kör-* taking object with accusative case suffix is a cognitive verb with the meaning “to see”, the verb *kör-* without an object is understood to be a sensory verb with the meaning “to look”. Among cognitive verbs, the verb *sakın-* has a special place due to being intransitive one. The use of the verb without an object, being preferred in scenes of deep thinking where significant decisions are made independently of daily life within the context, suggests that the verb should be in the higher order cognition category.

1. Giriş

Dil üzerine yapılan çalışmalarda bir malzemeye dilin farklı çalışma alanları üzerinden yaklaşmak problemin tespiti ve çözümü için etkili bir yöntem olarak bilinmektedir. Özellikle biçim bilimi veya söz dizimi ile anlam biliminin alt dalları birlikte ele alındığında ve malzemeler metnin bağlamlarına göre ayrı ayrı incelendiğinde daha çok dil problemi ve çözüme götüren ipucu ile karşılaşılmaktadır.

Eski Türk dili üzerine yapılan çalışmalarda mental fiiller ve istem genellikle ayrı ayrı ele alınmış meselelerdir. Eski Türkçede mental süreç içerisinde daha çok biliş

ve idrak olarak adlandırılan asıl düşünme faaliyet alanını ifade eden *bil-*, *kör-*, *sakin-* ve *ö-* fiilleri arasında da mental süreç açısından bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bu fiillerin istem biçimlerinin belirlenmesi ile fiillerin iç anlam yapısı ve Türk dil mantığının söz konusu fiilin karşılık geldiği eylemi algılama biçimiyle ilgili ipuçları vermesi beklenmektedir. Ayrıca metinlere pragmatik bir bakış açısıyla yaklaşıldığında bu fiillerin biliş sürecindeki konumları hakkında yorum yapma imkânı bulunmaktadır.

2. Mental Fiiller

Mental fiiller insan zihninde gerçekleşen faaliyetleri ifade eden fiillerdir. Bu faaliyetler; algılama, düşünme, ifade etme gibi kavram alanları içinde yer almaktadır. Dolayısıyla fiziksel bir eylemden ziyade zihinsel bir aktiviteyi temsil etmektedir. Hirik (2018: 22) mental fiilleri duyuşsal verilerin algılanışı, zihinde değerlendirilmesi ve sonuca ulaşması aşamalarında gerçekleşen faaliyetlerin dil bilgisel karşılığı şeklinde tanımlamış ve mental fiillerin karşılığı olduğu eylemin zihinde gerçekleştiğini dolayısıyla eylemin hareketinin gözlemlenemeyebileceğini ifade etmiştir. Bu somutluktan uzak oluşu aslında fiziksel bir eylem bildiren diğer fiillerden farklı olarak mental fiilleri ihtiyaç duyduğu söz dizimi öğeleri açısından ilginç kılmaktadır. Zira bu zihinsel eylemler somut olmadığı için istemlerin sahip olduğu sözcük unsurları ve durum ekleri de fiziksel olarak tanımlanamamaktadır. Örneğin, *al-* fiili için geçerli olan +DAn *al-* veya +I *al-* istemlerinde ekler gerçek hayattaki eylemle uzamsal olarak örtüşmektedir. Ancak mental fiiller için bunu tespit etmek zordur. Bu çalışma, Orhun Yazıtları'nda geçen mental fiillerin belirttiği zihinsel aktiviteler ile istem unsurları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışacaktır. Zira Bilgin Aksoy da mental fiilleri söz dizimindeki rolleri ve istem dil bilgisi açısından değerleri ile birlikte incelemenin bu fiillerin anlam değerlerinin belirlenmesinde önemli olduğunu ifade etmiştir (2022: 133). Bu açıdan Erdem'in (2004) Türkmen Türkçesindeki mental fiillerin isteme göre uğradıkları anlam değişimlerini ortaya koyduğu, Ünver Özdoğan ve Karacan'ın (2021) Şecere-i Terakime metnini temel alarak duyu fiillerinde istem ve fiil kategorileri değişimlerini inceledikleri, Kuyma'nın (2023) Mukaddimetü'l-Edeb'de geçen duyu fiillerini isteme bağlı olarak ele aldığı çalışmalardan bahsetmek gerekir.

Mental fiiller fiziksel bir eylem bildirmez, zihinsel durum ve aktivitelerle ilişkilidir. Bu fiiller, mental bir durum ya da süreç (*düşün-*, *bil-*); duyuş, davranış veya istekler (*sev-*, *iste-*); duyuş (*gör-*, *tat-*) ve iletişimi algılama (*oku-*, *işit-*) gibi zihinsel faaliyetleri dile getiren fiillerdir. Bu fiillerden bazıları görece daha aktif (*karar ver-*, *çalış-*, *keşfet-* vb.) bazıları ise daha durağan (*inan-*, *şüphelenmek*, *nefret etmek* vb.) bir özellik taşımaktadır (Biber vd. 2003: 107-108). Seçkin de zihnin duyuş vasıtasıyla algıladıklarını işlediğini ve edindiği bilgiler sayesinde karar verme mekanizmasını devreye sokarak geçirilen bu zihinsel süreci somut gerçeklikte eyleme dönüştürebileceğini ifade etmiştir (2019b: 1405). O hâlde mental fiiller her ne kadar kendi başlarına fiziksel bir eyleme karşılık gelmese de bu eylemlerin kaynağı olabilmektedir.

Zihinsel aktivite sürecinin, farklı araştırmacılar tarafından çeşitli isimlerle tanımlanmış olsa da genel itibarıyla üç aşamada gerçekleştiği kabul edilir. Bunlardan ilki dış dünyadan duyu verilerini elde etmekle, ikinci aşama bu verileri tanımlamak, önceki verilerle ilişkilendirmek, anlamak vb. muhakeme etmekle, üçüncü aşamaysa idrak edilen düşünceleri ifade etmekle mümkün olmaktadır. Hirik (2018: 32) bu aşamaları girdi, işlem, çıktı şeklinde isimlendirmiş; mental fiillerin işleyiş süreciyle ilgili dış dünyadaki bilgilerin duyu organları vasıtasıyla zihne girdi şeklinde yerleştiğini, sonrasında zihinde bu bilgilerin önceki anılar ve bilgilerle ilişkilendirilebildiğini böylece değerlendirme sürecinin gerçekleştiğini belirtmiştir. Çıktı aşamasında ise bu değerlendirilmiş verilerin dil bilgisel bir yapı ile ifade edildiğinden bahsetmiştir. Zira düşünme sürecinde dahi dil yapılarının kullanılması gerekmektedir. Çıktı basamağı aynı zamanda duyguları da kapsamaktadır. Hirik'e göre yine, zihnin etkinlik kazanması dış etkiler sebebiyle başlayabileceği gibi içsel tetikleyiciler olan edinilmiş bilgiler ve duygular gibi etmenlerle de ortaya çıkabilmektedir.

Yaylagül (2005) dış dünyadan alınan verilerin işlenmesi ve ifadesi sürecinin duyu fiilleri, duygu fiilleri¹, anı-uslamlama fiilleri ve açıklama fiilleriyle dile yansıdığını belirtmiştir. Yıldız (2016) doktora tezinde mental fiilleri ayrıntılı şekilde tasnif etmiştir. Bu liste ana başlıklarıyla şu şekildedir: biliş fiilleri, psikolojik durum fiilleri ve algı fiilleri.

Araştırmacıların algılama sürecinden sonraki tanıma, anlama, düşünme gibi zihinsel aktiviteleri kapsayan ikinci aşamayı farklı isimlendirmelerle tanımladıkları görülür: cognition verbs (Biber vd. 2003), anı-uslamlama fiilleri (Yaylagül 2005), idrak fiilleri (Şahin 2012) biliş fiilleri (Yıldız 2016), bilişsel fiiller (Hirik 2018), idrak fiilleri (Seçkin 2019a).

Şahin, idrak fiillerinin hatırlamak, kavramak, karar vermek, kaygılanmak, anlamak, istemek vb. zihinsel aktiviteleri kapsadığını ifade etmiş ve idrak fiilleri olarak ele aldığı fiilleri 7 ana grupta değerlendirmiştir: 1. Anlama ifade eden fiiller, 2. Düşünme ifade eden temel fiiller, 3. İstek ifade eden fiiller, 4. Hayal ifade eden fiiller, 5. Tahmin ifade eden fiiller, 6. Unutma ifade eden fiiller, 7. Hatırlama ifade eden fiiller (2012: 53-54).

Yıldız, biliş fiilleri başlığı altında “düşünme, anlama, araştırma-inceleme, analiz, bilinç, bellek, dikkat, öğrenme, şüphe, hayal, başarı, iletişim, inanç, saygı, karar,

¹ Araştırmacıların tasniflerinde duygu fiillerinin bilişsel süreçten önce yahut sonra konumlandırıldığı görülmektedir. Duygular refleks olarak yahut bilişsel bir kavrayışın sonucu olarak ortaya çıkabilmesi sebebiyle duygu fiilleri biliş sürecinden önce veya sonra ortaya çıkabilmektedir. Refleks olarak ortaya çıkan duygular bilişsel süreçten önce duyular yoluyla algılanan uyarıcıya karşı geliştirilen bilinçsiz tepkilerdir. Bu tepkiler korkma, acı çekme, şaşırma gibi duygular şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Bu ani tepkiler dışında tanıma, hatırlama, ilişkilendirme, yorumlama, değerlendirme gibi bilişsel aktiviteler sonucunda da duyguların ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu durumda ortaya çıkan duygularsa çıktı basamağında ele alınmaktadır. Burada duyulara karşı refleks şeklinde ortaya çıkan ve biliş süreci sonucu gelişen duyguların ayırt edilmesi, onları ifadeye yarayan fiillerin tasnifine de katkı sağlayabilir.

değer, sabır ve niyet fiilleri” olmak üzere çeşitli kategoriler ve bunlara ait alt kategorilerden bahsetmiştir (2016: 93).

Booth ve Hall (1995) zihinsel aktivite sürecini *algı, tanıma, hatırlama, anlama, ileri idrak, değerlendirme* şeklinde sıralamıştır. Bilişsel psikolojinin alanına giren hatırlama, anlama, problem çözme, öğrenme, hissetme, karar verme gibi zihin aktiviteler dilcilerin de çalışma alanına girmektedir (Hirik 2018: 33). Bu işleyiş alanları ile ilgili fiillerin dilde ve özellikle söz dizimindeki pozisyonları, belli bir zihinsel aktivitenin söz konusu dildeki tanımlanma ve uygulanma biçimi hakkında ipuçları vermektedir. Dolayısıyla biliş fiillerinin istem dil bilgisi açısından incelenmesi bilişsel süreçlerin söz konusu zihinsel aktivitelerin işleniş biçimlerinin dile yansımalarını da göstermektedir.

3. İstem Dil Bilgisi

İstem; morfoloji, leksikoloji ve sentaks alanına giren ve 19. yüzyıl dil biliminin ortaya çıkardığı bir kavramdır. Kavramın tarihsel kaynağı, Tesniere'nin 1953'te yayınladığı *Esquisse d'une Syntaxe Structurale (Sentaks Yapısının Elementleri)* çalışmasına bağlanmaktadır. İstem kavramının da içinde yer aldığı bağımlı dil bilgisinde bağımsız bir unsur olan yöneticiler ve ona bağımlı diğer yapılar bulunmaktadır (Allerton 2006: 301-302). İstem, cümle içerisindeki bu yönetici konumundaki sözcüklerin, asgari sayıda yönetmeleri ve kendilerine bağlamaları gereken, aksi takdirde anlamsal boşluklar oluşturan sentaktik öğelere karşılık gelmektedir. Hirik de istemin yöneten ve yönetilen ilişkisine dayandığını ifade ederek Chomsky'nin (1981) Yönetim Kuramı ile ilişkisinden bahsetmiştir (2019: 453).

Tesniere (2015: 239) tıpkı atomun çekirdeği gibi cümle içinde de fiile bağlı bulunan yapıların olduğunu ve her atomda olduğu gibi fiilin de kendisine özgü sayıda bir bağ kapasitesine sahip olduğunu söylemiştir. Tesniere'nin bu metaforu kendisi tarafından ortaya atılan bağımlı dil bilgisi (dependency grammar) kuramını yansıtmaktadır. Nasıl ki atomun içindeki yönetici çekirdeğin bir molekül kapasitesi varsa cümlenin yöneticisi olan fiilin de kendi kavram dairesine has kabul etmek zorunda olduğu bir tamamlayıcı unsur kapasitesi vardır. Allerton da istemin fiil gibi birçok alt sözcük türünü ve sözcükler tarafından oluşturulan yapısal bir çevreyi içerdiğini düşünmekte bu sebeple istemi, *fiilin kapasitesi* olarak tanımlamaktadır. Bu kapasite her fiil için farklı sayıda olabilir ve farklı yapılarla ortaya çıkabilir (2006: 301). Bununla ilgili olarak Aydın Özkan, istem potansiyeli bulunan her yapının farklı sayıda katılan alabileceğini ve tüm durum işaretleyicileri ile birleşmek zorunda olmadığını belirtmiştir (2017: 187).

Karacan, istemi “fiil, edat, isim vb. yönetim kapasitesi olan sözcüklerin cümlede anlamsal olarak doyunluğa ulaşması için istediği tamlayıcıların sayısı, türü ve bu tamlayıcıların yüklendiği anlamsal roller ile anlamsal sınırlılıkları kapsayan bir kavram” olarak tanımlamıştır (2021: 163). Karacan'ın tanımında geçen doyunluk kavramı önemlidir. Zira istem unsurları, söz dizimi içerisinde dil bilgisel boşlukları doldurdukları gibi yönetici pozisyonundaki sözcükleri anlam

bakımından da tamamlar. Belli bir sayıda isteme sahip olan bir sözcük cümle içerisinde bu unsurlar ifade edilmediği takdirde anlamda bir açıklık ve tamamlanmamışlık meydana gelecektir.²

Bir fiilin söz diziminde ihtiyaç duyduğu leksik birimler genel olarak zorunlu ve seçimlik istemler olarak adlandırılır. Zorunlu istemler, cümlelerin anlamlı ve tamamlanmış olabilmesi için fiilin gereksinim duyduğu ana istem ögeleridir. Bu ögeler kullanıldığında fiiller istem açısından doygunluğa ulaşmış olur. Zorunlu ve seçimlik unsurların ayırt edilmesi gerektiğini söyleyen Dixon ve Aikhenvalt zorunlu parçaların cümleyi anlaşılır kıldığını seçimlik unsurların ise yer, zaman, sebep, amaç gibi anlamlar yüklediğini belirtmiştir. Seçimlik unsurların cümleden çıkarılması durumunda dahi cümlelerin tam ve anlamlı olduğunu dolayısıyla zorunlu unsurların daha kısıtlı imkânlarla sahip olmasına rağmen seçimlik unsurların daha çok çeşitlenebildiğini ifade etmiştir (2000: 2).

Doğan, *seçimli istemler ile isteğe bağlı istemlerin* arasındaki farktan bahsetmiştir. Buna göre, isteğe bağlı istemler her fiille kullanılabilir ancak seçimlik istemler sadece bazı fiillere bağlanabilir yani daha fiile özgüdür (2011: 55). Tüm bu istem parçaları şu cümle üzerinde belirlenebilir:

Adam, üç gün önce parayı çocuğa verdi.

Bu cümlede zorunlu istemler “adam” öznesi (veya üçüncü kişi özne bilgisi) ve “parayı” nesnesidir. Çünkü bu iki parça kullanılmadığında cümle anlamsız ve tamamlanmamış olmaktadır. “Çocuğa” ise seçimli istem olarak yer almaktadır. Bu sözcük kullanılmadığında cümle hâlâ anlamlıdır fakat *çocuğa* sözcüğü her fiille kullanılmayacağı için isteğe bağlı istem de değildir. Cümlede geçen isteğe bağlı istem “üç gün önce” zarfıdır. Zira hemen her fiile bağlanabilecek bu zaman zarfı istem gerekliliği bakımından en düşük seviyededir.

İstem ele alınırken bazı durumlarda bağlamda verilen bilgilerden dolayı eksik bırakılan alanlar bulunmasına karşın bu durum anlamda bir boşluğa mahal vermemektedir. Doğan (2011: 56) zaten daha önce belirtilmiş olan cümle parçasının tekrar kullanılmadığı bu tarz bağlamsal istemlere örnekler vermiştir. Örneğin, “Görevli kırdı.” cümlesi tek başına değerlendirildiğinde anlamsal olarak eksik olarak algılanmaktadır. Ancak bir diyalog esnasında “Kapıyı kim kırdı?” sorusunda verilecek “Görevli kırdı.” cevabında nesneyi tekrar kullanmaya gerek yoktur ve bu cümlede fiil bağlamsal bir isteme sahiptir.

Bir fiilin istem kapasitesi değerlendirilirken göz önünde bulundurulması gereken en önemli dil bilgisel özelliklerden biri de fiilin geçişli veya geçişsiz olmasıdır. Fiilin cümlede nesneye ihtiyaç duymaması, fiilin anlamıyla dolayısıyla

² Söz dizimi içerisinde isim ve fiil türünden sözcükler belli istem unsurlarına sahiptirler. Örneğin Karacan 2021’de yayımlanan makalesinde *tegi* edatının yönetici olduğu istem kalıplarını art zamanlı bir biçimde ele almıştır. Ancak istem, genel olarak fiil odaklı olarak ele alınmaktadır. Bu durum cümlede fiillerin daha çok “yöneten konumundaki leksik birimler” olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada da istem kavramı cümlede asıl yönetici olarak ele alınan çekimli fiiller açısından değerlendirilecektir.

gerçek yaşamda eylemin gerçekleşme biçimiyle ilişkilidir. Dixon ve Aikhenvalt (2000: 19) da fiilin anlamının, onun altta yatan geçişlilik durumunu belirlediğini ifade etmiştir. Bir eylemin gerçekleştirilme biçimi bir varlığa etki ediyorsa cümlede nesneye ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu etki doğrudan ise dil bilgisel olarak nesneye, dolaylı ise yer bildiren bir tümlece denk gelebilmektedir. Mehmedoğlu (2006: 32-33) akkuzatif ekli biçimler dışındaki durum ekli sözcüklerin cümlede dolaylı nesne olabileceğini söylemiştir (Yıldız 2014: 27). Buna paralel olarak Üstünova, sadece durum eksiz veya akkuzatifli biçimlerin değil aynı zamanda diğer durum ekli biçimlerin de eylemin yaptığı işten etkilenebileceğini ifade etmiştir (2012: 13).

Çek dilinin fiilleriyle ilgili bir istem listesi oluşturan Horak (1998) istem tespitiyle ilgili 4 önemli dil bilgisel gruptan bahsetmiştir:

1. İfadenin türü: Kişi, nesne, özellik, dönüşlü zamir, miktar, yer, bir yerden olma, bir yere olma, tarz, zaman.
2. Gramatik özellikler: yalın hâl, sahiplik, yönelme, belirtme, hitap, bulunma, vasıta.
3. Yan cümle yapan bağlaçlar (İng. “that”, “which” vb.)
4. Edatlar

Bir dilin herhangi bir dönemine ait istem listeleri veya sözlükleri o dilin söz dizimi, karakteristiği ve konuşurların eylemleri algılama biçimleri hakkında önemli veriler sunmaktadır. Öyle ki fiillerin kabul ettiği yahut etmediği söz kategorileri, bu fiillerin gerçek yaşamda karşılığı olan eylemlerin nasıl gerçekleştirildiği veya algılandığı konusunda ipuçları vermektedir. Horak (1998: 3) da bir dile ait fiillerin istem listesinin o dilin semantik ve sentaktik olarak incelenmesi için önemli bir veriler sağladığından bahsetmiş ve Çek dilinin istem listesinin bilgisayar bazlı işlem sürecini ele almıştır. Thomas Herbst vd. 2004 yılında A Valency Dictionary of English (VDE) adlı istem sözlüğü çalışmasını yayımlamışlardır. Liu (2011) da “British National Corpus ve Valency Dictionary of English” adlı sözlük çalışmasından faydalanarak İngilizcedeki fiil istemlerinin nicel verilerini ortaya koymaya çalışmıştır. İstem çeşitlerinin dağılımlarını, cümledeki unsurlar arasındaki ilişkiyi ele almıştır.

Türkçe ile ilgili olarak Ertan Besli (2019) “Eski Türkçe Fiillerin İstem Sözlüğünün Yöntemi Üzerine” adlı bildirisinde Eski Türkçe fiillerin istem sözlüğünün nasıl hazırlanabileceği ile ilgili fikirlerine yer vermiş ve üç Eski Türkçe fiili bu yönteme göre incelemiştir. Fiilin her bir anlamını ayrıca başlıkları etimolojik bilgilerine, istem formüllerine ve sözcüğün metinlerde geçen örnek parçalarına yer vermiştir. Uzunkaya (2020) doktora tezinde üç eserden hareketle Eski Uygur Türkçesine ait bir istem sözlüğü oluşturmuştur. Bu sözlükte sözcükler farklı anlamlarına göre numaralandırılmış ve istem formülleri her anlam için ayrı ayrı ortaya konmuştur. Zira Golzar’ın da ifade ettiği gibi fiillerin, anlamlarına göre istemleri değişebilmekte ve aynı fiil farklı lehçelerde farklı anlamlara gelmesi sebebiyle farklı istemlere sahip olabilmektedir (2015: 49). Dolayısıyla Türkçenin gerek farklı tarihî dönemleri için gerekse günümüz

Türk lehçeleri özelinde kapsamlı istem sözlüklerinin oluşturulması gerekmektedir.

Fiilin kaç adet katılana sahip olduğu istem türünü ortaya çıkarmaktadır. Tesniere (2015: 240) bazı fiillerin hiçbir zorunlu katılana ihtiyaç duymadığı istem türünün istemsiz (avalent) fiil olduğunu ifade etmiştir. Buna İng. “It is snowing” cümlesini örnek göstermiş ve burada herhangi bir aktif özne olmadığını cümlede gerçekleşen olayın tamamen doğal olarak gerçekleştiğini ifade etmiştir. Tek bir özneye ihtiyaç duyan fiillerin (“*Alfred uyuyor.*” gibi) tek istemli (monovalent), iki katılana ihtiyaç duyanların³ (“*Alfred Bernard’a vuruyor.*” gibi) geçişli fiil (divalent = iki istemli), üç katılan kapasitesine sahip olanların (“*Alfred, Charles’tan kitap istiyor.*” üç istemli (trivalent)⁴, dört katılana sahip olanların (“*Alfred, Charles’ın kitabı Alfred’e vermesini sağladı.*” dört istemli (tetravalent)⁵ fiiller olduğunu söylemiştir.

Orhun Yazıtları'ndaki *bil-*, *kör-*, *ö-*, *sakın-* fiilleri Herbst vd.’nin (2004) İngilizce sözcüklerin istem formüllerini ele aldıkları Valency Dictionary of English (VDE)⁶ adlı çalışması, Besli’nin (2019) Eski Türkçe sözcükler için önerdiği istem sözlüğü yöntemlerini kapsayan bildirisi, Uzunkaya’nın (2020) Altun Yaruk, Maitrisimit ve Huastuanifit metinlerindeki istem ve bağımlılığı ele aldığı doktora tezinde oluşturduğu istem sözlüğünde izlediği yöntemler gözden geçirilerek istem dil bilgisi açısından formülleştirilmiştir.

4. Orhun Yazıtları'nda Geçen Biliş Fiillerinin İstem İncelemesi

Aşağıda A1 ve A2 sözcüğün farklı anlamlarını, köşeli parantezle verilen söz dizimi unsuru zorunlu istemleri, parantezle verilenler seçimlik istemleri parantezsiz şekilde verilenler ise isteğe bağlı istemleri belirtmektedir.

A1 bil- “fark etmek, tanımak”

[2] → [isim] + [Z] + [F]

semiz būka toruk būka tiyin bilmez ermiş “Semiz boğa (mı) zayıf boğa (mı) diye bil(e)mezlermiş” (T 6)

Bu parça zarfın isteğe bağlı değil zorunlu katılan olarak cümlede yer aldığı bir örnektir. Bu zarf cümleden çıkarılırsa herhangi bir nesne de bulunmadığı için

³ Tesniere (2015) iki katılana ihtiyaç duyan fiilleri geçişli fiiller başlığı altında değerlendirmiştir. Ancak çalışmada pek çok kez iki istemli fiil (divalent verb) kavramını kullanmıştır.

⁴ Tesniere, üç istemli fiillerin konuşma, verme ve konuşma ile ilgili fiillerde geçerli olduğunu söylemiştir (2015: 146).

⁵ Tesniere, dolaylı cümleler haricinde dört istemli fiillerin henüz bulunmadığını ancak insanlık zihin yapısının gelişmesiyle nasıl ki ilk önce iki sonra üç istemli fiiller ortaya çıktıysa gelecekte de dört istemli fiillerin oluşacağını belirtmiştir (2015: 259).

⁶ Bu kitaptaki formüllere Thomas Herbst’in hazırlanmasını sağladığı <http://www.patternbank.uni-erlangen.de/cgi-bin/patternbank.cgi?do=introtxt> (e-PBANK) adresindeki arama motoru vasıtasıyla erişilebilmektedir.

cümle düşük olacaktır. Zira *tiyin* zarfı olmadığı düşünüldüğünde *semiz buka toruk buka* sıfat gruplarının yalnızca bir sıralama grubu olabileceği düşünülemez. Çünkü bir önceki cümlede bu iki sıfat grubu ve bağlacı işlevi gören *+lı ... +lı* yapısıyla bağlanmıştır: *semiz bukalı toruk bukalı irakda bilser* (T 5-6) “Semiz boğa ve zayıf boğayı uzaktan tanısa”⁷. Aynı zamanda *tiyin* sözcüğünün kullanılmadığı düşünüldüğünde *semiz buka toruk buka bilmez ermiş* yapısı, yükleme hâl ekinin kullanılmadığı bir nesne + fiil yapısı şeklinde de yorumlanamaz. Bu hâliyle yapının Ercilasun’un (2021: 139) aktarımı gibi “semiz boğa (m) zayıf boğa (m)” şeklinde soru edatının eksiltili verilmesiyle oluştuğunu kabul etmek gerekir. Öyleyse *tiyin* zarfı, bu noktada, cümlenin söz dizimi açısından uygun olabilmesi için gerekli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

A2 bil- “bilgi sahibi olmak, bilmek”

[2] → [isim] + [SF_belirtme] + Z + [F]

tegdükin türk begler kop bilir siz “(Nasıl) saldırdığını Türk beyleri, hep bilirsiniz.” (KT D 34)

Bu parçada ise bir olayın nasıl gerçekleştiği hakkında bilgi sahibi olmak, onu bilmek söz konusudur. Bu durum bilinmesi söz konusu olan bir konuya / nesneye ihtiyaç doğurmaktadır. Zarf bu parçada isteğe bağlı bir istem olarak yer almaktadır. van Dijk, olumlu kavramın özne, olumsuz olarak gösterilen kavramın ise nesne olarak cümle kuruluşuna yerleştirildiğinden bahsetmiştir (2020: 64). Buna göre, zorunlu bir nesne istemine sahip *bil-* “bilmek” fiilinin güçlü pozisyonda bulunduğu söylenebilir. Burada zihnin özne, bilginin veya zihinde anlamlandırılan kavramın nesne konumunda olması kontrol ve gücün de zihne atfedilmesi anlamına gelmektedir.

A3 bil- “öğrenmek, hatırlamak”

[1] → [isim] + ZF + [F]

ança bilin (BK D 33) “Şöyle hatırlayın!”

İrk Bitig’de⁸ ve başka Eski Türkçe metinlerde de karşılaşılan bu cümle kurgusunda zarf ve fiil kullanılır ve nesne ikinci cümlenin tamamı şeklinde kendisini gösterir. Bu parçada da *ança bilin* ifadesinden sonra bilinmesi istenen konu/nesne ikinci bir cümle olarak metinde yer almıştır. Dolayısıyla ilk cümlede nesnenin verilmemesi bu boşluğun ikinci cümlenin tamamıyla doldurulduğu söylenebilir. *ança* zarfı da burada isteğe bağlı bir istem olarak kullanılmıştır.

⁷ *bilser* sözcüğünün kökü durumundaki *bil-* fiili cümlede yüklem olmadığı için ayrı bir örnek olarak ele alınmamıştır. Ancak bu parçada *irakda bil-* şeklinde geçen eylemin uzaktan görerek tanımlamayı karşılması da bağlam dolayısıyla uygun görünmektedir. Zira cümle önce kişinin uzaktan boğaları görmesi sonrasında bunların zayıf mı iri mi olduğunu anlayamaması üzerine kuruludur. Öyleyse *bil-* fiilinin bu cümlede bilginin ilk süreci olan tanımlama evresini ifade ettiği söylenebilir. Yaylagül *bil-* fiilinin edilgen biçimi olan *bilin-* sözcüğünün “hatırlamak” ve “tanımak” anlamlarında kullanıldığını dile getirmiştir (2005: 36-37).

⁸ *ança bilin* (İrkB 2), *ança bilinler* (İrkB 1) vb.

Orhun Yazıtları'nda sıklıkla geçen bu ifade aslında metinlerin yaşananların hatırlanması ve gelecek nesillere öğüt verme amacıyla da ilişkilidir.

[1] → [isim] + ZF + Z + [F]

anı körüp ança biliş (KT G 13) “Onu fark edip şöyle hatırlayın”

Bir önceki parçada olduğu gibi *bil-* fiilinin burada da tek istemli olduğu görülmektedir. *anı körüp* ve *ança* zarfları yine isteğe bağlı istem olarak cümlede yer almıştır. Metnin gelecek nesillere, geçmişte yaşananların unutulmaması ve hatırlanması amacıyla yazıldığı düşünüldüğünde, Bilge Kağan'ın Türk nesline bütün bu yazılanları *hatırlaması* için *bil-* fiilini kullandığı düşünülebilir. Zira bağlamda⁹ Türk ülkesinde yaşananların ve bu yaşananlardan gelecekte çıkarılması gereken derslerin bu yazıtta yazıldığı ve bunların böylece geleceğe aktarıldığı ifade edilmektedir.

[2] → [isim] + [isim_belirtme] + [F]

oğlı kaşın bilmez erti “Oğullar babalarını bilmezdi.” (BK D 18)

Bu parçanın bağlamı Bilge Kağan'ın ülkeyi refaha kavuşturma biçimi ile ilgilidir: *ol ödke kul kullug küñ küñlüg bolmuş erti inisi (eç)isin bilmez erti oğlı kaşın bilmez erti ança kazganmış ança itmiş ilimiz [törümüz erti* “O zaman kullar, kul sahibi olmuştu, cariyeler cariyeye sahibi olmuştu. Küçük kardeşler (ağabey)lerini bilmezdi, oğullar babalarını bilmezdi. O derecede kazanılmış, o derecede örgütlenmiş ülkemiz, devletimiz vardı.” (BK D 18). Dolayısıyla burada *bil-* fiilinin muhtaç olmaktan dolayı “hatıra getirmek, hatırlamak” anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Clauson, sözcüğün “bilmek” anlamına geldiğini ve tek başına veya bir şeyi bilmek şeklinde nesnel kullanımlarının mümkün olduğunu ifade etmiştir (1972: 330). Clauson'un açıklaması bilmek fiilinin tek veya çift istemli olarak kullanılabileceğini ifade etmektedir. Doğan (2011) bir fiilin farklı anlamlarda kullanılmasının istemi de değiştireceğinden bahsetmiş ve buna Türkiye Türkçesinden örnekler vermiştir. Fiilin Orhun Yazıtları için verilen örneklerinde bilişin son düzeyi hariç “tanıma, hatırlama, anlama” düzeyleri içerisinde farklı süreçleri ifade için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu farklı düzeyler içerisinde tanıma/ayırt etme evresindeki *semiz būka toruk būka tiyin bilmez ermiş* “Semiz boğa (mı) zayıf boğa (mı) diye bil(e)mezlermiş” (T 6) örneğinde zarfın zorunlu istem olarak kullanılırken nesnenin kullanılmamış olduğu görülmektedir. Yaylagül, *bil-* fiilinin “tanımak” ve “hatırlamak” anlamlarına da vurgu yapmış; sözcüğün günümüz Türkçesindeki “bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak; bir bilim veya sanat dalında yeterli olmak; bir iş yapmaya alışmış olmak, elinden gelmek; tanımak, hatırlamak; sanmak, varsaymak; anlamak; sorumlu tutmak; inanmak; uygun bulmak, işine gelmek” (Türkçe Sözlük, 1988: 189) anlamlarının anlam genişlemesi sonucu ortaya çıktığını söylemiştir (2005: 36-37). Bu durum

⁹ *kagan olurup yok çıgañ bodunug kop kubratdım [...] türk bodun tirip il tutsıkañın bunta urtum yañılıp ölsikiñin yeme bunta urtum [...] köñılteki sabımın urturtum* (KT G 9-12).

bil- fiilinin zaman içerisinde ileri biliş düzeyi hariç olmak kaydıyla genel olarak bilişsel sürecin her aşamasında karşılık bulunduğu söylenebilir.

A1 *kör-* (II) “fark etmek, tanımak, görmek”

(a) [2] → [isim] + [isim_belirtme] + [yüklem]

*on ok oğluna tatıya tegi **bunu körü** biliş* (KT G 12) “On Ok oğullarına Tat’ına kadar bunu fark edip hatırlayın!”

***anı körüp** ança biliş* (KT G 13) “Onu fark edip şöyle hatırlayın.”

Orhun Yazıtları ile ilgili metin yayımları ve gramer çalışmalarında *kör-* sözcüğünün, “itaat etmek” dışında kalan mental fiil kategorisi kapsamı içerisinde şu şekillerde anlamlandırıldığı görülmektedir: “bir şeyi görmek”, “bir şeyi deneyimlemek” (Clauson 1972: 736); “bakmak”, “görmek” (Ercilasun 2021: 217); “görmek”, “sezmek, fark etmek, anlamak” (Seçkin 2019a; 38, 105); “bakmak, görmek” (Tekin 2010: 23), “görmek, bakmak” (Ölmez 2013: 93, 94), “görmek” (Erdal 2004: 147). Orhun Yazıtları içerisinde *kör-* fiilinin genel itibarıyla “bakmak, görmek, fark etmek” şeklinde anlamlandırıldığı görülmektedir. Ancak bu “bakmak” ve “görmek” anlamlarından hangisinin hangi bağlamda geçerli olduğu konusunda metin aktarımlarında bir birlikten söz etmek mümkün değildir.¹⁰

Mental fiillerin özellikleri ve *kör-* fiilinin iki farklı istem biçimi düşünüldüğünde fiilin “bakmak” anlamlı kullanımı bir duyu fiili, “görmek” ise tanıma evresiyle ilgili ilişkili olan bir biliş fiili olarak ele alınmalıdır. Yazıtlarda geçen *kör-* fiilinin ilk anlamı algı fiili olan “bakmak” olmalıdır. Anlam genişlemesiyle fiilin bilişsel işleyişin ilk basamağı olan “tanımak, fark etmek, görmek” anlamlarına geldiği anlaşılmaktadır. Burada anlamın soyutlaştığı da belirtilmelidir. İstem verileri de bu açıklamayı desteklemektedir. “Bakmak” ilk anlamıyla kullanılan *kör-* fiilinin yönelme ekli bir isteme, “tanımak, görmek” anlamındaki *kör-* fiilinin ise nesnel bir isteme sahip olduğu söylemek mümkündür:

Duyu Fiili olarak *kör-*:

*közi **yügerü körti*** “gözleri yukarı baktı.” (BK D 2)

*neş neş sabım erser beşgü taşka urtum **aşar körü** biliş* “Ne kadar sözüm varsa beşgü taşta vurdum (yazdım); ona bakarak bilin!” (KT G 11)

¹⁰ KT G 11 *aşar körü biliş*: “Ona bakarak bilin” (Ercilasun 2021: 73), “Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin” (Tekin 2010: 23), “Buna bakarak anlayın” (Ölmez 2013: 93), “Ona bakarak anlayın.” (Aydın 2022: 50). KT G 12 *bunu körü biliş*: “Buna bakarak bilin.” (Ercilasun 2021: 73), “Bunu görerek anlayın.” (Ölmez 2013: 95), “Bunları görüp öğrenin.” (Tekin 2010: 23), “Bunu görüp bilin.” (Aydın 2022: 50). KT G 13 *anı körüp ança biliş* “Ona bakıp ona göre bilin.” (Ercilasun 2021: 73), “Onu görüp öylece bilin” (Tekin 2010: 23), “Onu görüp öylece bilin” (Aydın 2022: 51).

Biliş Fiili olarak *kör-*:

on ok oğlıña tatıña tegi bunu körü bilij (KT G 12) “On Ok oğullarına Tat’ına kadar bunu görüp hatırlayın!”

anı körüp ança bilij (KT G 13) “Onu görüp şöyle hatırlayın”

Sonuç olarak, *kör-* fiilinin soyutlaşma suretiyle geçirmiş olduğu anlam değişiminin istem dil bilgisi açısından da fiilin ait olduğu mental fiil kategorileri açısından da farklılık yarattığı görülmektedir.

A1 *ö-* “düşünmek” (Ercilasun 2021: 225)

(a) [2] → [isim] + [Adl. SF] + [F]

ācsık tosık ömez sen (KT G 8) “Acıkacağ(ını) (ve) doyacağ(ını) düşünmezsin.”¹¹

(b) [2] → [isim] + Z + [isim] + Z + [F]

yaguru kondukta kisre anyıg bilig anta öyür ermiş (KT G 5) “Yaklaşık yerleştikten sonra fena düşünceleri o zaman düşünürmüş.”

Yukarıdaki iki örnekte de fiilin belirtisiz nesne ile kullanıldığı görülmektedir. Belirtme hâl eki, bilindiği üzere, söz konusu nesne türü içerisinden belli birini yahut bir kesimini göstermek için kullanılmaktadır. Belirtme hâl ekinin nesnelere belirginleştirme özelliğinden *ö-* fiilinin yararlanmadığı görülmektedir. Bunun eksikliği nesnenin genelleştiğini, tüm türe karşılık geldiğini veya nesnenin kavram boyutunda ele alındığına işaret etmektedir.

Uzunkaya, *ö-* fiilinin belirtme hâl eki alan nesne ile kullanıldığı örnekleri vermiştir (2020: 199). Ancak Orhun Yazıtları’nda fiilin belirtme hâl eki olmadan kullanılması *ö-* fiilinin Uygur Türkçesinde genel bir düşünme eyleminden özel bir konu veya kavramı düşünmeye doğru belirginleştiğini düşündürmektedir.

Türk, *ö-* fiilinin yazıya geçirilmemiş dönemlerde ilk anlamının “alışmak” olması gerektiğini ifade etmiştir (2006: 7). Fiilin DLT’deki “düşündükten sonra anlamak” karşılığının ayrıntıyla ilişkili olduğundan bahsetmiştir (2006: 10).

DLT’deki “düşündükten sonra anlamak” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 5) karşılığı da fiilin Köktürk’ten sonra Uygur sahasıyla görülen “düşünülen konu hakkında belirginleşme ve daha ayrıntılı düşünme” anlamına eğiliminin devam ettiğini göstermektedir. *ö-* fiili ile ifade edilen eylemin bu süreçte bilişsel aktivitenin başlangıcından son evresine doğru bir değişim yaşadığı anlaşılmaktadır. Türk, *ö-* fiili yerine Orhun Yazıtları’nda daha çok *sakin-* fiilinin bulunduğu söylemiş, bunun sebebinin ise ya iki fiil arasında bir anlam farkı olmasına ya da *ö-* fiilinin yerini zamanla *sakin-* fiilinin almasına bağlamıştır (2006: 7).

¹¹ Clauson (1972: 451) *tod-* maddesinde parçayı “Bir kez doyersan, açlığı hatırlamazsın.” şeklinde aktarmıştır. Her iki aktarma da bağlama ve *ö-* fiilinin “bir şeyi düşünmek” anlamından “bir şeyi hatırlamak” anlamına geçiş evresi için uygundur.

Clauson, *ö-* fiilinin “düşünmek, bir şeyi düşünmek” ve “bir şeyi hatırlamak” anlamlarını vermiş, akuzatifli nesne ile kullanıldığına vurguda bulunmuş ve 11. yüzyıldan sonra görülmediğinden bahsetmiştir (1972: 2). Yaylagül, Irk Bitig’de yer alan *turuk at semritti yirin öpen yügürü barmış* “Zayıf at semirdi. (Kaldığı) yerini düşünüp koşarak gitmiş.” (IrkB 16) ifadesindeki zarf fiil formundaki *ö-* fiilinin “hatırlamak” anlamında kullanıldığından bahsetmiştir (2005: 41).

Resenen, sözcüğün Uygur Türkçesinde “düşünmek”, Orta Türkçede ise “anlamak” anlamına geldiğini belirtmiştir (1969: 368). *ö-* fiilinin “düşünmek”, “anlamak” ve “hatırlamak” anlamları bulunduğu görülmektedir. Aynı zamanda fiil nesne de almaktadır. Bu durumda fiilinin *bil-* ile “anlamak” ve “hatırlamak” kavram alanlarında ve nesne almak açısından ortaklaştığı görülmektedir. *bil-* ve *ö-* fiillerinin Köktürk Dönemi itibarıyla aynı istem verilerine sahip olduğu ve ortaklaşan bilişsel kategorilerde yer aldığını söylemek mümkündür.

A1 sakın- “düşünmek” (Ercilasun 2021: 230)

[1] → [isim] + [F]

sakıntım “Düşündüm.” (T 5)

Bu parçada Tonyukuk kimi kağan seçeceğini bilmemektedir¹². Buna karar vermeye çalışmaktadır. Devletin beka meselesi olan bir konudaki düşünme sürecinin *sakın-* ile anlatılmış olması düşünme sürecinin en karmaşık analiz kısmının *sakın-* fiili ile ifade edildiğini söylemeye imkân vermektedir. Metnin devamında da bu düşünme sürecinin tamamlanma aşaması kutsallaştırılmaktadır: *teyri bilig birtük için özüm ök kagan kışdım* “Tanrı akıl verdiği için (onu) bizzat ben kağan yaptım.” (T 6). Bu etmenler, *sakın-* fiilinin ileri bir idrak aşamasını karşıladığına işaret etmektedir.

özüm sakıntım “Ben düşündüm.” (KT K 10)

Bu örnekte *özüm* sözcüğü ve *-n* dönüşlülük eki, *sakın-* fiilinin tek başına günlük olaylardan soyutlanarak yapıldığına işaret etmektedir. *ö-* fiili dönüşlülük içermemekte ve nesne almaktadır; bu, *sakın-* fiiline göre daha eyleme yönelik ve günlük hayatın akışı içerisindeki bir düşünmeye karşılık gelmektedir ancak *sakın-* fiilinin dönüşlülük özelliği nesnesiz olmasını başka bir deyişle nesnenin de kişinin kendisi olmasını göstermektedir ve daha soyut şekilde “kendi kendine muhasebeye bulunma, hayatı, yaşananları ve yaşanabilecekleri analiz etme” hâlini karşılamaktadır, denebilir.

[1] → [isim] + Z + [F]

ança sakıntım “Şöyle düşündüm.” (KT K 11)

katıgdı sakıntım “İyice düşündüm.” (KT K 11)

anta sakıntım “O zaman düşündüm.” (T 22)

¹² *kagan mu kışayın tidim sakıntım* (T 5).

[1] → [isim] + ZF + [F]

közde yaş kelser tuda köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntum “Gözden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek düşündüm.” (KT K 11)

Fiilin günlük yaşamdan soyutlanmak suretiyle gerçekleşme özelliğinden yukarıda bahsedilmişti. Bu parça da yine duygusal kontrolü yani düşünme eylemini duygulardan soyutlayarak gerçekleştirmeyi göstermesi açısından önemlidir.

sakin- dönüşlü bir fiil olarak kişinin yalnız başına kalıp derin bir düşünme sürecine girmesini ifade etmektedir. Ayrıca metin parçalarında *sakin-* fiilinin gerçekleşme süreci anlatılırken somutlaştırma yöntemine gidilmesi de *sakin-* fiilinin yeterince soyut ve üst düzey bilinç düzeyindeki zihinsel aktiviteye karşılık gelmesinden kaynaklanmaktadır, denebilir. Bu örneklerde somutlaştırma yönteminin *sakin-* fiilinin gerçekleşmesi aşamasında kullanıldığı görülmektedir: *ança sakıntum közde yaş kelser tuda köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntum* (KT K 11), *katıgdı sakıntum iki şad ulayu iniygünüm oylanım beglerim bodunum közi kaşı yablak boltacı tip sakıntum* (KT K 11), *kagan mu kışayın tidim sakıntum toruk bükalı semiz bükalı irakda bilser semiz büká toruk büká tiyin bilmez ermiş tiyin ança sakıntum* (T 5-6) vb.

sakin- fiilinin etimolojisi hakkında Clauson, kök durumundaki *sak-* fiilinin basitçe “düşünmek” yahut “bir şeyi özleyerek veya ondan endişe ederek düşünmek” anlamına geldiğini ve bu fiile dönüşlülük eki eklendiğini söylemiştir (1972: 812). Yıldız (2016) *sakin-* fiilinin Eski Uygur Türkçesindeki biliş fiilleri içerisinde değerlendirmiştir. Yıldız olumsuz psikolojik duruma giren kaygı ve üzüntü fiilleri arasında *sakinçlıg/sakinçsız bol-* fiillerini de almıştır (2020: 124). Yıldız'ın sınıflandırması da *sakin-* fiilinin yoğun düşünce ve kaygı ile ilişkisine uygundur.

Yıldız, Eski Uygur Türkçesinde geçen *kolula-* “düşünmek, derin düşünmek, gözlemlemek, araştırmak” fiiliyle birlikte *kolula- sakın-* ikilemesini tanıklamıştır (2016: 97)¹³. Bu ikilemenin kuruluşunda *sakin-* fiilinin merkezde yer alması onun derin düşünceye karşılık gelen *kolula-*¹⁴ fiilinden daha yoğun bir düşünme aktivitesine karşılık geldiğini göstermesi açısından önemlidir.

Yıldız (2016: 98), Seçkin (2019a: 107) vb. araştırmacılar *ö- sakın-* biçimindeki ikilemeli kullanımlardan bahsetmiştir. İkilemenin kuruluşunda önce *ö-* sonra *sakin-* fiilinin kullanımı dikkate değerdir. İkilemeler birçok amaçla kullanılmaktadır. Bozok, ikilemelerin ahenkli ve akılda kalıcı söyleyiş dışında din metinlerinin çevirisinde özellikle hata yapmamak ve anlamı tam şekliyle ifade etmek amacıyla kurulduğundan ve bu yöntemin anlamı pekiştirdiğinden

¹³ Clauson, *kolula-* fiilinin *sakin-* ile “to meditate (tefekkür etmek, düşünceye dalmak, derin düşünce hâlinde bulunmak)” anlamında ikilemeli kullanıldığını ifade etmiştir (1972: 621).

¹⁴ Uzunkaya, *kolula-* maddesinde Eski Uygur Türkçesinde fiilin belirtme hâl ekli tek isteme sahip olduğu örnekler yer vermiştir (2020 :164). *kolula-* fiilinin belirtme hâl ekli isteme sahip olması onun daha belirgin bir nesne veya kavram üzerinde yoğunlaştığını göstermektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde *kolula- sakın-* ikilemesinin giderek artan bir düşünme aktivitesi yoğunluğunu ifade ettiği düşünülebilir. *sakin-* fiilinin bu dönemde de Köktürk Dönemi'nde olduğu gibi zihinsel sürecin ileri biliş aşamasını ifade ettiği anlaşılmaktadır.

bahsetmiştir. Bunun için özellikle Uygur Türkçesine ait metinlerde görülen yabancı kaynaklı bir terim veya kavramı daha iyi açıklamak için yabancı kaynaklı bir sözcükle birlikte Türkçe kelimenin kullanıldığı görülmektedir (2018: 42). İki kelimenin anlamı pekiştirme özelliği Eski Türkçe metinlerde sıklıkla başvurulan bir yöntemdir. *ö-* ve ardından *sakin-* sıralanışı düşünme eylemini ayrıntılandırma ve yoğunlaştırma yöntemi olarak düşünülmelidir. Işık, pekiştirmeli nezaket yapılarının kuruluşunda sonradan gelen ifadenin merkezi teşkil ettiğinden ve ilk sözcükten itibaren nezaket yoğunluğunun giderek arttığından bahsetmiştir (2022: 193-197). Tıpkı pekiştirmeli nezaket yapılarında olduğu gibi sonradan gelen ve merkezi teşkil eden unsurun daha söz konusu anlamın özelliklerini daha yoğun şekilde taşıması gerekmektedir. Zira pekiştirmenin amaçlarından birisi de anlamı yoğunlaştırmaktır. Bu durum *sakin-* fiilinin *ö-* fiiline göre daha yoğun bir düşünme eylemini karşıladığına işaret etmektedir. *ö-* fiilinin nesne ile kullanılması ancak *sakin-* fiilinin nesnesiz kullanımı da soyut düşünce açısından *sakin-* fiilinin daha ileri bir düzeyi karşıladığını göstermesi bakımından paralellik arz etmektedir.¹⁵

Eski Uygur Türkçesinde *sakin-* fiilinin istemlerini listeleyen Uzunkaya (2020: 219) nesnesiz cümleleri örnek vermiştir. Yalnızca *könlinte sakın-* biçimindeki cümlelerde belirtme hâl eki görülmektedir: *kim ol tnl(i)glar taplamış oyun bedizig köñüllerinte sakınsarlar* (AY II, 119/4-5) “Ki o canlılar sevdikleri süsleri zihinlerinde düşünseler”. Uzunkaya’nın Türkiye Türkçesine aktarımı *sakin-* fiilinin bilişsel bir fiil olması dolayısıyla bağlama uygundur. Metnin devamı *kim ol tnl(i)glar taplamış oyun bedizig köñüllerinte sakınsarlar t(e)ñridem tüzülmüş yinçge oyun[lar ol tnl(i)glark]a b(e)lgürsünler* (AY II, 119/ 4-7) “O canlılar istedikleri güzel şeyleri hayal etseler mübarek zarif süsler onlara görünsünler.” şeklindedir ve bağlama göre bir “”isteme, hayal etme” söz konusudur. Dolayısıyla burada *köñüllerinte sakın-* fiilinin bağlam açısından “hayal etmek” anlamında bir bilişsel fiil olduğunu düşünmek mümkündür. Hayal etmek fiili hissiyat ve zihinde tecrübe etme ile ilişkili olduğu için *köñül* kavramı ile uyum sergilemektedir. O hâlde *sakin-* fiilinin ileri biliş seviyesinde bir sözcük olarak soyut ve yoğun düşünce sürecine karşılık geldiğini, bu aşamada nesnesiz olarak kullanıldığını ancak Eski Uygur Türkçesinde karşılaşılan *köñüllerinte sakın-* fiilinin hayal

¹⁵ BK D 33’te *ança] sakınıñ ança bilij* “Buna göre düşünün, buna göre bilin!” ifadesinde *sakin-* fiilinin önce, *bil-* fiilinin sonra kullanılmış olması *bil-* fiilinin daha yoğun ve ileri seviye düşünme aktivitesi olduğu anlamına gelmemektedir. Zira Bilge Kağan’ın bu yazıtı yazdırmasının amacı gelecek nesillerin yaşananları hatırlamasıdır. Dolayısıyla *men iniligi bunca başlayı kazanmasar Türk bodun ölteci erti yok boltaçı erti [türk] begler [bodun ança] sakınıñ ança bilij* bağlamı içerisindeki ifadede Bilge Kağan kendisi ve kardeşi olmasa ülkenin yok olacağını gelecek nesillerin iyi tahayyül etmesini, Bilge Kağan ve kardeşinin kazanması durumunda olabilecekleri iyi düşünmesini sonra da bunları hatırlamasını istediği düşünülebilir. Önce yüksek yoğunluklu düşünme aktivitesi olan *sakin-*, sonra bu düşünce sayesinde varılan noktayı unutmama açısından *bil-* fiili kullanılmış olmalıdır. Dolayısıyla buradaki önceli sonralık düşünme aktivitesinin yoğunluğu ile değil zamansal sıralanışı ile ilgilidir. Burada *sakin-* ve *bil-* fiillerinin birbirinden bağımsız sıralanışı (coordination) da hiyerarşik pekiştirmeye değil, art zamanlı sıralanışa işaret etmektedir.

etmek olduğunu ve daha belirgin bir nesne veya imajla ilişkili olduğundan ötürü belirtme hâl ekli isteme sahip olduğunu söylemek mümkündür.

5. Sonuç

Çalışmada mental fiillerin duyu fiilleri ve değerlendirme fiilleri dışında kalan ve bilişsel süreci ifade eden *bil-*, *kör-*, *ö-* ve *sakin-* fiilleri ele alınmış ve bu fiillerin Orhun Yazıtları'ndaki istem verilerinden yararlanılarak birbirleriyle mukayese edilmeye ve zihinsel süreç içindeki pozisyonları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Orhun Yazıtları'nda *bil-* fiilinin bir nesneyle veya nesne kullanılmadığı takdirde bir zarf ile tamamlandığı görülmektedir. Hem nesne hem zarfın *bil-* fiili için zorunlu istem olarak kullanıldığı bir örneğe rastlanmamıştır. Dolayısıyla *bil-* fiilinin ya zorunlu nesne yahut zorunlu zarf ile bütünlünen bir fiil olduğu söylenebilir. Fiilin nesneyle mümkün olması dış dünyadaki bir varlıkla birlikte gerçekleşebilmesini dolayısıyla zihinsel kategoriler içerisinde ilk ve orta aşamalar olan tanıma – hatırlama - anlama kategorilerine girmesi gerektiğini düşündürmektedir. Zira fiilin metin bağlamlarındaki anlamları da bu kategorilere uygundur. Fiilin üç farklı anlamı tespit edilmiştir: (1) fark etmek, tanımak, (2) bilgi sahibi olmak, bilmek, (3) öğrenmek, hatırlamak.

kör- fiilinin çeşitli çalışmalarda “bakmak, görmek” şeklinde tanımlanıyor oluşu ve fiilin bazı kullanımlarda yönelme ekli isim bazılarında ise nesne ile tamamlanan farklı istemlere sahip olması problemleri bir konudur. Öyleyse sözcüğün “bakmak” ve “görmek” anlamları için farklı istemlere sahip olması gerekmektedir. Metinler tarandığında sözcüklerin yönelme hâl ekli isteme sahip olduğu bağlamlarda bir duyu fiili olan “bakmak” anlamında, nesneli bir isteme sahip olduğu bağlamlarda ise bir biliş fiili olan “fark etmek, tanımak, görmek” anlamında kullanıldığı anlaşılmıştır. O hâlde fiilin ilk durumda duyu fiili olarak “bakmak” anlamını karşılıken soyutlaşarak biliş fiili olan “tanıma” evresine doğru anlam genişlemesi yaşadığı düşünülebilir.

“Düşünmek”, “anlamak” ve “hatırlamak” anlamları verilen *ö-* fiiline 11. yüzyıldan sonra rastlanmaması bu kavramları ifade etmek için başka sözcüklerin yaygınlaşmasını gerektirmektedir. *ö-* fiili “anlamak” ve “hatırlamak” gibi bilişsel sürecin tam ortasında yer alan iki zihinsel aktiviteyi ifade etmesi yönüyle *bil-* fiili ile ortaklaşmaktadır. Dolayısıyla Eski Türk Dili Dönemi'nde *ö-* fiilinin yerini *bil-* fiiline devretmiş olduğu düşünülebilir. Bu iki fiil, *sakin-* fiilinden farklı olarak nesne almakta ve somut dünya ile ilişki konusunda da *sakin-* fiilinden ayrılmaktadır.

Orhun Yazıtları incelendiğinde *sakin-* fiilinin nesnesiz kullanımı dikkati çekmektedir. Tek istemli bir fiil olarak kullanılan *sakin-* düşünülen şeyin soyut, karmaşık, çok boyutlu ve belirsiz olmasıyla ilişkilendirilmelidir. Zira metinlerde fiilin gündelik yaşamdan uzak, derin düşünme sürecinde önemli karar aşamalarını ifade için kullanıldığı görülmektedir. Tunyukuk'un kağanı seçme konusunu düşünmesi *sakin-* fiiliyle aktarılmıştır: *kagan mu kışayın tidim sakıntım* (T 5). Parçanın devamında ise bu düşünme eyleminin kutsallaştırılması; *sakin-* fiilinin

soyut, metafizik kavramları da içine alması ve ileri biliş düzeyini ifade etmesiyle uyum göstermektedir. Başka örneklerde de Bilge Kağan'ın metafizik boyuttaki düşünme eylemi yine *sakin-* ile dile getirilmektedir: *özüm sakıntım öd teñri yaşar kişi oğlu kop ölgeli törümiş* (KT K 10). Fiilin soyut kavramlarla ilişkili oluşu aynı zamanda anlatıcının somutlaştırma tekniğine başvurmasına da sebep olmuş olmalıdır: *kagan mu kışayın tidim sakıntım toruk bükalı semiz bükalı irakda bilser semiz büká toruk büká tiyin bilmez ermiş* (T 5-6).

İkilemeler bir kavramın daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. *kolula-* *sakin-* ve *ö-* *sakin-* ikilemelerinde *sakin-* fiilinin merkez konumda yer almaktadır. Bu durumda pekiştirilecek anlamın her bir sonraki sözcükte anlam yoğunluğunun artırılması gerektiği düşünüldüğünde *sakin-* fiilinin kendisinden önce gelen düşünme eylemlerinden daha yoğun, kapsamlı ve soyut bir düşünme sürecine karşılık geldiği düşünülmelidir. Tüm bu bilgiler ışığında *sakin-* fiilinin dönem metinlerinde kullanılan biliş fiilleri içinde ileri biliş seviyesini ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Bu çalışmada Orhun Yazıtları'nda geçen biliş fiillerinden *bil-*, *kör-*, *ö-*, *sakin-* fiillerinin istem verileri incelenmiş ve bu biliş fiillerinin zihinsel süreç içerisindeki kategorileri hakkında bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. “Bakmak” anlamındaki *kör-* duyu fiiline mental fiiller içerisinde değerlendirildiği için tabloda yer verilmiştir. Böylece fiil; “bakmak” anlamıyla duyu fiilleri, “anlamak” anlamıyla biliş fiilleri kategorisine yerleştirilmiştir. Değerlendirme fiilleri bölümü araştırmanın kapsamı dışında olduğu ve biliş fiilleriyle ortaklaşan bir örneğe rastlanmadığı için tabloda boş bırakılmıştır. Buna göre fiillerin biliş süreci içindeki konumları şu şekilde tasarlanabilir:

Tablo 1. Biliş Fiillerinin Süreç İçindeki Konumları

	Duyu Fiilleri	Biliş Fiilleri				Değerlendirme Fiilleri
Mental Kategori	Algı	Tanıma	Hatırlama	Anlama	İleri İdrak	
Fiil	<i>kör-</i>	<i>bil-</i> <i>kör-</i>	<i>bil-</i> <i>ö-</i>	<i>bil-</i> <i>ö-</i>	<i>sakin-</i>	

6. Kısaltmalar ve Kaynakça

- ABDİ GOLZAR, Habib (2015). *Türkçe Fiillerde İstem (Ettirgen Yapılar)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- ALLERTON, David John (2006). “Valency Grammar”, *Encyclopedia of Language and Linguistics* (Edt. Keith Brown). Amsterdam: Elsevier, 301-314.
- AYDIN, Erhan (2022). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- AYDIN ÖZKAN, Işıl (2017). “Türkçede İstemi Artıran Biçimbilgisel Kategoriler”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 60: 183-195.
- AY = KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu.

- BESLİ, Ertan (2019). “Eski Türkçe Fiillerin İstem Sözlüğünün Yöntemi Üzerine”. XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı. (Edt. Prof. Dr. Serkan Şen, Dr. Öğr. Üyesi Mediha Mangır). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 714-719.
- BIBER, Douglas; CONRAD, Susan; LEECH, Geoffrey (2003). *Student Grammar of Spoken and Written English*, Edinburg: Pearson.
- BİLGİN AKSOY, Gökçen (2022). “Anlam Bilimsel Bir Fiil Kategorisi Olarak Mental Fiiller”. *Dil Araştırmaları*, 30: 115-137.
- BK, KT, T = ERCİLASON, Ahmet Bican (2021). *Bengü İl Tuta Oluraçı Sen Köl Tigin-Bilge Kağan-Tunyukuk Anıtları*. İstanbul: Dergâh.
- BOZOK, Emrah (2018). “Eski Uygur Türkçesinde *arığ turug*, *arığ silig* ve *arığ süzük* İkillemeleri Üzerine”. *Türkbilgi*, 36: 41-46.
- CLAUSON, Gerhard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- DIXON, Robert Malcolm Ward; AIKHENVALD, Aleksandra (2000). *Changing Valency Case Studies in Transitivity* (Edt. Robert M.W. Dixon; Aleksandra, Aikhenvald). Cambridge: Cambridge University Press.
- DOĞAN, Nuh (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*. Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- DLT = ERCİLASON, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk*. Ankara: TDK.
- e-PBANK= HERBST, Thomas. “Erlangen Valency Patternbank”. <http://www.patternbank.uni-erlangen.de/cgi-bin/patternbank.cgi?do=introtxt> (Erişim Tarihi: 13.09.2023)
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- ERDEM, Melek (2004). “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin ‘İstem’e Göre Anlam Değişimleri”. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 939- 49.
- HERBST, Thomas; HEATH, David; ROE, Ian F.; GÖTZ, Dieter (2004). *Valency Dictionary of English*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- HİRİK, Erkan (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- HİRİK, Seçil (2019). “Türkçede Çekim İlgeçlerinin İstem Değişikliğine Art Zamanlı Bakış”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12/26: 449-467.
- HORAK, Ales (1998). “Verb Valency and Semantic Classification of Verbs”. *Text, Speech and Dialogue*, 98: 61-66.
- IRKB = TEKİN, Talat (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İŞİK, Utku (2022). *Eski Uygur Türkçesinde Nezaket İfadeleri*. Çanakkale: Paradigma.
- KARACAN, Neslihan (2021). “İstem Değişimi ve *Tegi* Edatının İstem Çerçevesindeki Değişimlere Art Zamanlı Bir Bakış”. *Uluslararası Disiplinler Arası Dil Araştırmaları Dergisi*, 2: 161-176.
- KUYMA, Erol (2023). “Mukaddimetü'l-Edeb’de Duyu Fiilleri ve Semantik Rol Yapıları”. *Dil Araştırmaları*, 32: 75-90.
- LIU, Haitao (2011). “Quantitative Properties of English Verb Valency”. *Journal of Quantitative Linguistics*, 18/3: 207-233.
- ÖLMEZ, Mehmet (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları*. (Metin-Çeviri-Sözlük). Ankara: BilgeSu.
- RESENER, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Turksprachen*. Helsinki: Soumalais Ugrilainen Seura.
- SARI, İsa (2019). “Algı Fiillerinde Çokanlamlılık: *gör*- Örneği”. *Algı’ya Dair* (Edt. Erol Kuyma; Atiye Nazlı). İstanbul: Kesit.
- SEÇKİN, Kuban (2019a). *Eski Türkçede Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- SEÇKİN, Kuban (2019b). “Edip Ahmet’in Zihin Dünyası: İdrak Fiilleri”. *X. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Eskişehir: ESOGÜ Basımevi.

- ŞAHİN, Savaş (2012). “Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/4: 45-62.
- TEKİN, Talat (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TESNIERE, Lucien (2015). *Elements of Structural Syntax* (Çev. Timothy Osborne, Sylvain Kahane). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- TÜRK, Vahit (2006). “Türkçede ö-, öğ, öğür, öğren-, öğret- Kelimeleri”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, 4: 5-15.
- UZUNKAYA, Dilek (2020). *Altun Yaruk Maitrisimit ve Huastuanıft Örneğinde Eski Uygur Metinlerinde İstem ve Bağlılık*. Doktora Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- ÜNVER ÖZDOĞAN, Hande; KARACAN, Neslihan (2021). “Duyu Fiillerinde İstem ve Fiil Kategorileri Değişmeleri: Şecere-i Terakime Örneği”. *Asya Studies*, 17: 137-142.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2012). “Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi?”. *Turkish Studies*, 7/2: 7-14.
- VAN DIJK, A. Teun (2020). “Söylem ve İdeoloji Çokalanlı Bir Yaklaşım”. *Söylem ve İdeoloji* (Haz. Barış Çoban, Zeynep Özarslan). İstanbul: Su.
- YAYLAGÜL, Özen (2005). “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1: 17-51.
- YILDIZ, Hüseyin (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- YILDIZ, Hüseyin (2020). “Eski Uygurcada Mental Fiiller Arası Geçişler Üzerine Notlar”. *Gazi Türkiyat*, 26: 105-125.
- YILDIZ, Muharrem (2014). *Eski Türkçede İşlevsel Bağlamda Çatı Ekleri*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.